

مخاطره اخلاقی در عملیات بانکی بدون ربا

حمید ابریشمی*

استاد دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

ابوالقاسم توحیدی‌نیا (a.tohidinia@ut.ac.ir)

استادیار دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

احمد حشمتی مولائی (ahmad.heshmati@ymail.com)

کارشناس ارشد اقتصاد اسلامی، دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۶/۸ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۷/۲۴)

چکیده

در اقتصاد به هر عملی که در آن معیارهای اخلاقی نادیده گرفته شود، مخاطره اخلاقی (ethical risk) اطلاق می‌شود. به دلیل گسترده بودن دامنه این گونه اعمال، در این تحقیق فقط دو نوع اصلی و شایع آن یعنی کژمنشی (Moral hazard) و کژگزینی (Adverse selection) در زمینه عملیات بانکی بدون ربا بررسی شده است. با توجه به پیچیده بودن فرایند مخاطره اخلاقی، وقوع یا عدم وقوع آن را با بروز نتایج آن می‌توان درک کرد. یکی از مهم‌ترین نتایج مخاطره اخلاقی در عملیات بانکی، وجود مطالبات غیر جاری در بانک‌هاست. به این ترتیب مطالبات غیر جاری بانکی را معیاری از مخاطرات اخلاقی در بانکداری در نظر گرفتیم. به طور کلی در عملیات بانکی، کژگزینی به عنوان سوء تخصیص منابع بانکی و کژمنشی به عنوان عدم سرمایه‌گذاری صحیح گیرنده تسهیلات و در نتیجه عدم بازپرداخت تسهیلات تعریف می‌شود. براساس این تحقیق، بانک‌های خصوصی با بیشترین مخاطره اخلاقی و بانک‌های تخصصی با کمترین مخاطره در بین بانک‌ها، و تسهیلات قرض‌الحسنه در بین انواع تسهیلات، با کمترین مخاطره اخلاقی مواجه‌اند.

واژه‌های کلیدی: اقتصاد اسلامی، بانکداری بدون ربا، کژگزینی، کژمنشی، مخاطره اخلاقی.

مقدمه

مخاطرات اخلاقی در اقتصاد شامل دامنه گسترده‌ای از اعمال و رفتارهایی است که اقتصاد از اخلاق فاصله می‌گیرد و به عبارت دیگر، به معنای نوعی انحراف اخلاقی در رفتارها و اعمال اقتصادی است. مخاطرات اخلاقی شامل دامنه گسترده‌ای از اعمال و رفتارهاست که در اینجا تنها به دو گونه اصلی و شایع آن یعنی کژمنشی^۱ و کژگزینی^۲ اشاره می‌کنیم.

کژمنشی خود به دو نوع کلی پیش‌بینی‌شده (قبل از قرارداد) و پیش‌بینی‌نشده (بعد از قرارداد) تقسیم می‌شود. در فرایند کژمنشی، فردی که مرتکب این عمل شده، در واقع ضرر مضاعفی را بر طرف دیگر قرارداد تحمیل کرده است. به عبارت دیگر، در نظریه اقتصاد، کژمنشی وضعیتی است که در آن رفتار یک طرف می‌تواند معامله را به ضرر طرف دیگر تغییر دهد. براساس تئوری قرارداد، کژمنشی ناشی از موقعیتی است که در آن اعمال پنهانی صورت گیرد [۱۷].

اما کژگزینی، انتخاب نامساعد یا پادگزینی^۳، شرح‌دهنده موقعیتی است که در آن دو طرف معامله (به عنوان مثال خریدار و فروشنده)، اطلاعات متفاوتی درباره کیفیت کالا یا خدمت مورد معامله دارند. به عبارت دیگر می‌توان گفت این واژه به فرایندی بازاری اشاره دارد که در آن به دلیل اطلاعات نامتقارن (دسترسی به اطلاعات متفاوت)، خریداران و فروشندگان، نتایج نامطلوب رخ می‌دهد. کژگزینی یکی از عواقب محرز اطلاعات نامتقارن است که به شکست بازار منجر می‌شود [۳۴].

با توجه به تعاریف ارائه شده، می‌توان نتیجه گرفت که هر دو سوی مخاطره اخلاقی (کژمنشی و کژگزینی) از یک عامل اصلی، یعنی اطلاعات نامتقارن نشأت می‌گیرند.

به طور کلی، اطلاعات نامتقارن حالت خاصی از اطلاعات ناقص بوده و به طور معمول در اکثر مسائل مالی و اقتصادی شایع است. این مسئله به خصوص بعد از اجرای قانون بانکداری بدون ربا، یکی از مهم‌ترین عوامل مشکل آفرین در نظام بانکی بوده است. تأکید اصلی در زمینه اقتصاد اطلاعات به مسئله اطلاعات نامتقارن مربوط می‌شود، یعنی موقعیتی که در آن یک عامل اقتصادی در مورد مبادله خود اطلاعات خاصی دارد که طرف دیگر مبادله آن اطلاعات را ندارد. در هنجارهای اسلامی، نداشتن اطلاع کافی درباره کالای مورد مبادله یا حتی قیمت واقعی کالا منع شده است. هشام حکم می‌گوید: من نوعی لباس را در سایه می‌فروختم؛ زیرا در سایه، جلوه

-
1. Moral Hazard
  2. Adverse Selection
  3. Adverse selection, anti-selection or negative selection

بیشتری داشت. امام کاظم (ع) از کنار من گذر کردند و فرمودند: ای هشام، بیع در سایه (در خصوص این لباس) غش است و غش حلال نیست [۱۲].

بر مسئله شفافیت اطلاعاتی در مورد معاملات در کتب فقهی اسلامی بارها تأکید شده است [۷]، به طوری که حتی بی اطلاعاتی از قیمت بازار تحت عنوان تلقی رکبان منع شده است [۶]. در واقع تلقی رکبان حالتی بود که کالاهای تجاری قبل از رسیدن کاروان به بازار و بی اطلاعاتی کاروان از قیمت بازار، توسط کسانی که از شهر به طرف کاروان حرکت کرده بودند به قیمت نازل تری خریده می شد.

امروزه این مسئله در بانکداری نیز ممکن است مصداق داشته باشد؛ برای مثال در تخصیص تسهیلات مشارکتی، عامل کار در فروش نیروی کار خود به کارفرما یا تأمین کننده سرمایه، در مورد نحوه و میزان تلاش و بهره‌وری خود از اطلاعات بیشتری برخوردار است تا کارفرما. از این جهت رفتار عاملان اقتصادی در شرایط متقارن نبودن اطلاعات به طور قطع با تعامل‌های راهبردی همراه است. نکته‌ای که در اینجا باید بر آن تأکید شود این است که به طور معمول، طرف مبادله با اطلاعات بیشتر می‌خواهد از طرف کمتر مطلع، نوعی ویژه‌خواری کند. این رفتار فرصت طلبانه، به از بین رفتن ویژگی‌های خوب بازار رقابت کامل و بروز عجز و نقص بازار رقابت منجر می‌شود. در کل می‌توان گفت اطلاعات نامتقارن موجب بروز دو نوع رفتار فرصت طلبانه، انتخاب بد (کژگزینی) و رفتار نامناسب (کژمنشی) می‌شود (درباره این موارد و شیوه‌های رفع این مشکلات در بانکداری و به خصوص بانکداری اسلامی بیشتر می‌توان بحث کرد که در ادامه به آن خواهیم پرداخت).

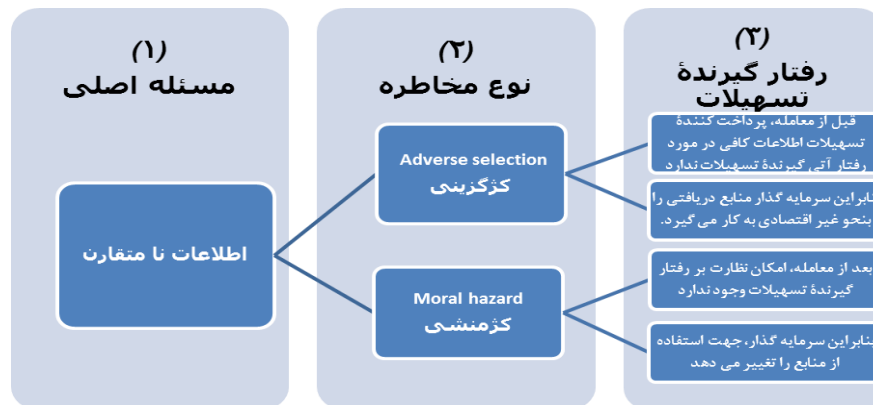
مبانی نظری و پیشینه تحقیق

بانکداری اسلامی نه تنها در ایران، بلکه در جهان با سرعت زیادی رشد یافته است، به طوری که سرمایه بانک‌های اسلامی تا سال ۲۰۰۶ به بیش از ۲۵۰ میلیارد دلار افزایش یافته است [۲۱]. این در حالی است که روند افزایشی آن در سال‌های بعدی حدود ۱۵ درصد برآورد شده است. براساس تحقیقات برخی متفکران [۲۲]، این رشد به خصوص با گسترش بانکداری خصوصی با مخاطرات اخلاقی و مشکلاتی نیز مواجه بوده است که در ادامه به آن خواهیم پرداخت. به طور کلی می‌توان مشکلات و مخاطرات عمومی در تحقق بانکداری اسلامی را در دو دسته طبقه‌بندی کرد [۲۲]. به عبارت دیگر، نبود نظارت علمی سبب می‌شود که از یک سو، کژگزینی با سوء تخصیص منابع بانکی و از سوی دیگر، کژمنشی با ایجاد فرصت برای مشتریان در ارائه گزارش غیرصحیح نسبت به عملکرد واقعی، فضای مخاطره اخلاقی را تشدید کند، تأثیرات هر

یک از این دو عامل بر رفتار گیرنده تسهیلات مالی و اعطاکننده این تسهیلات (سپرده‌گذار یا نماینده او) را می‌توان با توجه به شکل ۱ بررسی کرد.

براساس این شکل پویای مخاطره اخلاقی در تخصیص تسهیلات بانکی شامل کژگزینی و کژمنشی است که به‌طور متقابل در هم تنیده شده و از نظر آماری تفکیک‌پذیر نیست، زیرا کژمنشی می‌تواند مقدمه‌ای برای وقوع کژگزینی باشد و به‌طور متقابل کژگزینی در نهایت به کژمنشی منجر می‌شود.

بنابراین به‌طور معمول نتیجه این تقابل بین بانک و مشتری، ارتباط پایدار مالی بین سپرده‌گذار و سرمایه‌گذار را مخدوش می‌کند و به‌صورت حباب بدهی‌های معوق ظاهر می‌شود و در نهایت سایر فعالیت‌های مالی و اقتصادی را تحت شعاع قرار می‌دهد.

شکل ۱. مدل جریان مخاطرات اخلاقی در عملیات بانکی و مالی

تدوین شاخص آماری مخاطرات اخلاقی

مخاطره اخلاقی تسهیلات بانکی در بانکداری اسلامی با توجه به وجود انواع تسهیلات مبتنی بر عقود اسلامی متفاوت است. برای مثال مخاطرات اخلاقی در مضاربه با مخاطرات اخلاقی در جعاله یا فروش اقساطی یکسان نیست، ولی به‌طور کلی می‌توان گفت مخاطرات اخلاقی تسهیلات مبتنی بر عقد *a*، به انحراف نتایج ممکن ناشی از وقوع آن مربوط می‌شود.

با توجه به اینکه در کشورهای اسلامی عقود اسلامی بیشتر بر اساس مرابحه و تعیین نرخ سود قطعی صورت می‌گیرد، می‌توان براساس تحقیق یکی از متفکران بانکداری اسلامی [۲۸]، مخاطره اخلاقی را بررسی کرد. در این تحقیق با توجه به آمارهای قابل دریافت از سیستم بانکی می‌توان این شاخص را به‌صورت زیر در نظر گرفت.

مخاطره اخلاقی در بانک، شامل تابع کژگزینی (A) و کژمنشی (M) فرض می‌شود و این در حالی است که کژگزینی خود تابعی از کژمنشی و ظهور آن در عمل، به صورت مطالبات غیر جاری بانک (E) پدیدار می‌شود:

$$A = A(M) \approx E$$

و در نهایت می‌توان احتمال مخاطره اخلاقی در عملیات بانکی $\Omega(a)$ را براساس مطالبات غیر جاری بانکها (E) به صورت زیر معادل فرض کرد:

$$\Omega(a) \approx \Omega(E)$$

در این صورت اگر فرض کنیم تسهیلات دریافت شده در سال t_0 مبلغ V ریال باشد و عدد شاخص قیمت در سال وقوع عقد تسهیلاتی و سال جاری به ترتیب P_0 و P_n باشد، و سود مورد انتظار دریافتی از گیرنده تسهیلات r درصد تعیین شده باشد، ارزش فعلی مطالبات معوق در سال جاری (E_n) به صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$E_n = V(1+e)^n$$

و با توجه به اینکه:

$$e = P_n - r_n$$

است بنابراین می‌توان ارزش مالی وقوع مخاطره اخلاقی بر مبنای تعویق در بازپرداخت دیون بانک را به صورت زیر محاسبه کرد:

$$E_n = V \left[1 + \sum_{n=1}^n (P_n - r_n) \right]$$

به این ترتیب می‌توان نتیجه گرفت که هرچه گذشت زمانی مطالبات غیر جاری بیشتر باشد، امکان مخاطره اخلاقی بیشتر خواهد بود.

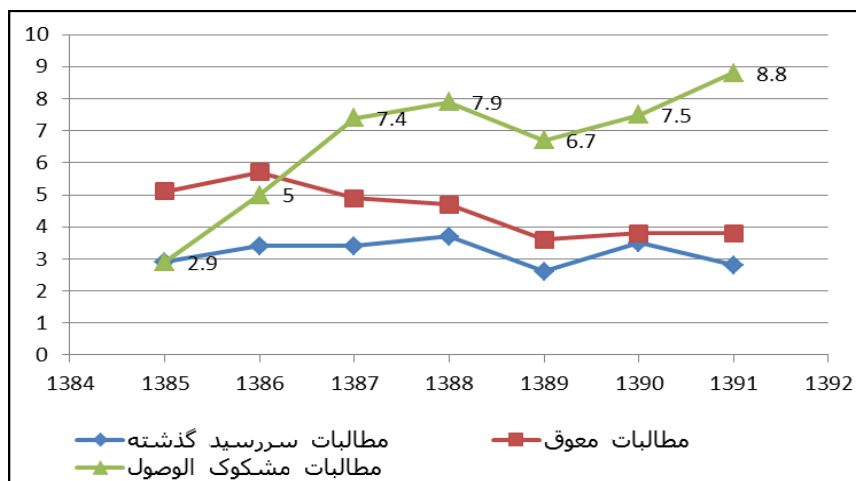
به عبارت با افزایش زمان تأخیر، احتمال وقوع مخاطره اخلاقی بیشتر خواهد بود. از نظر علمی بانک‌های متعارف غیراسلامی برای جلوگیری از این نوع مخاطره اخلاقی، جریمه تأخیر مرکبی، معادل یا بیشتر از E_n محاسبه و گیرنده تسهیلات را متعهد به پرداخت آن می‌کنند. در بانکداری بدون ربا، اگرچه مجوز این جریمه از شورای نگهبان گرفته شده، مراجع شرعی تاکنون فتوای متفاوتی درباره شرعی بودن این جریمه داشته‌اند. در هر حال شایان ذکر است که بنابر ضوابط بانکی، مطالبات غیر جاری شامل سه مرحله زیر است:

- مطالبات سررسید گذشته؛
- مطالبات معوق؛
- مطالبات مشکوک‌الوصول.

با توجه به اهمیت هر یک از موارد پیش گفته و کارکرد متفاوتی که در تخمین مخاطره اخلاقی دارند به بررسی هر یک می پردازیم:

مخاطره اخلاقی در مطالبات سررسید گذشته

براساس آیین نامه وصول مطالبات سررسید گذشته، معوق و مشکوک الوصول مؤسسه های اعتباری (ریالی و ارزی) [۲]، مطالبات سررسید گذشته مطالباتی است که از تاریخ سررسید بدهی یا تاریخ قطعی بازپرداخت اقساط آن بیش از دو ماه گذشته و از شش ماه تجاوز نکرده است. در این مرحله که شرایط اولیه بروز مخاطره اخلاقی فراهم می شود، نقش بانکها در جلوگیری از این مخاطره بسیار حساس است. در این حالت، اگرچه شرایط اولیه برای بروز مخاطره ایجاد شده، با توجه به معنادار نبودن ضریب همبستگی زمانی آن به نظر می رسد که عوامل تصادفی و غیرهدفمند، به بروز تأخیر منجر شده است. این وضعیت را می توان شروع غیرهدفمند مخاطره اخلاقی، ولی شروعی و سوسه انگیز براساس شکل ۲ در نظر گرفت:

شکل ۲. نسبت مطالبات سررسید گذشته، معوق و مشکوک الوصول به کل تسهیلات بانکی (درصد)
مأخذ: پایگاه آماری بانک مرکزی و بانکها

همان طور که ملاحظه می شود، در طول دوره بررسی، مطالبات سررسید گذشته به طور متوسط حدود ۳ درصد کل تسهیلات بانکی بوده که به مراتب کمتر از مطالبات معوق و مشکوک الوصول است. با توجه به روند زمانی این نوع مخاطره که با عنوان مطالبات سررسید گذشته مطرح شد، می توان روند زمانی این متغیر را با شیئی نزدیک به صفر در نظر گرفت.

با توجه به نوسان بسیار ضعیف این متغیر در روند زمانی، می‌توان نتیجه گرفت که این نوع مخاطره اخلاقی بیشتر تصادفی و غیرهدفمند است که در صورت پیگیری نکردن، همان‌طور که در مراحل بعد خواهیم گفت ممکن است مشکلات وسیع‌تری را برای بانک به‌وجود آورد.

مخاطرات اخلاقی در مطالبات معوق

براساس تعریف آیین‌نامه وصول مطالبات سررسید گذشته، معوق و مشکوک‌الوصول مؤسسه‌های اعتباری (ریالی و ارزی)، مطالبات معوق مطالباتی است که بیش از شش و کمتر از هجده ماه از تاریخ سررسید یا تاریخ قطع بازپرداخت اقساط آن سپری شده است.

به‌طور کلی، ممنوعیت معاملات مبتنی بر نرخ بازدهی ثابت و از پیش تعیین‌شده و جایگزینی عقود در عملیات تخصیص منابع، مهم‌ترین خصوصیات بانکداری غیرربوی است. در بانکداری غیرربوی، نرخ واقعی بازدهی به‌طور گذشته‌نگر و بر مبنای سود تحقق‌یافته فعالیت‌های بخش واقعی تعیین می‌شود، این نوع فعالیت ذاتاً با ریسک همراه است. تصمیم‌سنجیده برای تأمین مالی سرمایه‌گذاری ممکن است موجب مطالبات معوق شود و زیان اقتصادی برای بانک و در نتیجه برای اقتصاد ملی به‌همراه داشته باشد و سلامت نظام بانکی را به خطر اندازد. موضوع نظارت بر تخصیص منابع در بانک‌های مرسوم نیز وجود دارد، اما در بانکداری غیرربوی اهمیت آن بیشتر است، زیرا در شیوه تأمین مالی مشارکتی، تشخیص کوتاهی و عمل نکردن به تعهد از سوی عامل و کارفرما در سررسید قرارداد مشخص می‌شود. بنابراین ریسک سرمایه‌گذاری، بیشترین ریسک عملیاتی است که بر بانکداری غیرربوی اثر می‌گذارد. در واقع می‌توان گفت ارزیابی و مدیریت ریسک سرمایه‌گذاری در بانکداری غیرربوی اجتناب‌ناپذیر است. این مسئله ناشی از نبود کنترل و نظارت فراگیر توسط بانک، پیچیده بودن شیوه‌های تأمین مالی در عقود مشارکتی و در نهایت نبود تقارن اطلاعاتی بیشتر در روش‌های مشارکتی است.

در صورتی ملاحظه روند این نوع مطالبات - که آن را مخاطره اخلاقی نوع دوم تلقی می‌کنیم - در دوره مورد بررسی با درصد متوسط بیشتری نسبت به مطالبات سررسید گذشته مواجه خواهیم شد، به‌طوری که درصد متوسط مطالبات معوق ۴/۴ درصد کل تسهیلات بانکی را براساس شکل ۲ تشکیل داده است.

در این شکل اگرچه روند زمانی این متغیر، به‌نسبت نزولی است، نوسان زمانی آن در مقایسه با مطالبات سررسید گذشته از سطح بالاتری برخوردار است.

با توجه به این روند می‌توان گفت این مسئله نشان‌دهنده نوعی مخاطره اخلاقی است که در اثر عدم نظارت کافی در حال نهادینه شدن است.

مخاطره اخلاقی در مطالبات مشکوک‌الوصول

با توجه به مصوبه هیأت وزیران، مطالبات مشکوک‌الوصول مطالباتی است که بیش از هجده ماه از تاریخ سررسید یا از تاریخ قطع بازپرداخت اقساط آن سپری شده است؛ بنابراین در این دسته از مطالبات، مخاطره اخلاقی دارای عمق بیشتری است.

با نگاهی کلی براساس شکل ۲، می‌توان گفت رشد صعودی و مستمر این نوع مطالبات در سالیان اخیر، در مقایسه با سایر تسهیلات غیرجاری، مخاطره اخلاقی عمیق‌تری را پی‌ریزی کرده و ضربه‌ها آن نسبت به دیگر مخاطرات پررنگ‌تر بوده است. جهش قیمتی ناشی از اجرای مرحله اول هدفمندی یارانه‌ها بدون پرداخت یارانه بخش تولید، رشد فزاینده نرخ تورم، تغییرات سیاستی یکباره در زمینه روش تعیین نرخ ارز و تحمیل زیان‌های ناشی از سیاستگذاری‌های اشتباه در این زمینه به بنگاه‌های اقتصادی، به عبارت دیگر نامطلوب شدن محیط کسب‌وکار و در نتیجه، افزایش چشمگیر هزینه تمام‌شده تولید در فعالیت‌های اقتصادی و کاهش چشمگیر حاشیه سود بنگاه‌های اقتصادی، در بسیاری از موارد بر تشدید این نوع مخاطره اخلاقی مؤثر بوده است. از این‌رو تا حدودی به نظر می‌رسد چنین تسهیلات‌گیرندگانی، توان بازپرداخت تسهیلات خود را نداشته باشند. ولی نکته مهم‌تر، همان‌گونه که پیشتر بحث شد این است که کم بودن نرخ سود تسهیلات نسبت به نرخ تورم، انگیزه افراد را برای بازپرداخت به موقع تسهیلات کاهش می‌دهد و مخاطره اخلاقی را تشدید می‌کند. با این نگرش، دامن زدن تسهیلات‌گیرندگان بزرگ و برخوردار از توان مالی و نفوذ اداری به افزایش مطالبات غیرجاری و مشکوک‌الوصول بانک‌ها، موجب می‌شود که این نوع مخاطره اخلاقی مهم‌ترین چالش بانکی تلقی شود.

همان‌گونه که در شکل ۲ ملاحظه می‌شود، روند زمانی مطالبات مشکوک‌الوصول با شیب صعودی و براساس درصد متوسطی معادل ۸ درصد کل تسهیلات بانکی، بیشترین سطح تسهیلات غیرجاری را به خود اختصاص داده است.

در واقع می‌توان گفت با توجه به ضریب بزرگ نو سان زمانی، روند صعودی این دسته از بدهی‌ها می‌تواند عملیات بانکی را با توقف یا رکود مواجه کند و بنابراین نظارت بر این مرحله از مخاطرات از اهمیت بسزایی برخوردار است.

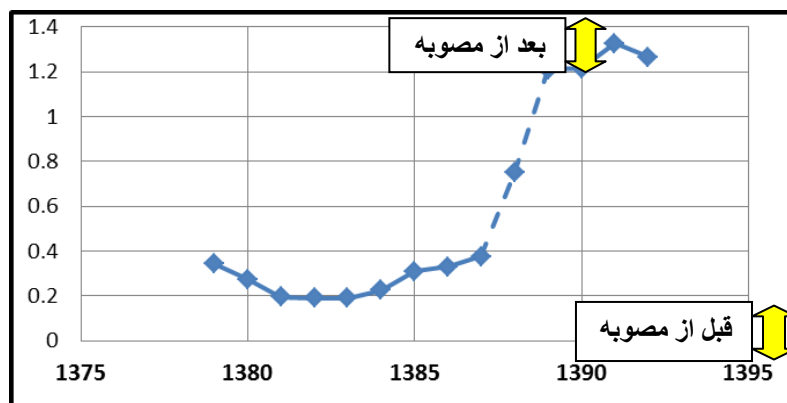
بررسی مخاطره اخلاقی در بانکداری بدون ربا در ایران

به‌طور کلی امکان بررسی تفاوت مخاطره اخلاقی در تسهیلات بانکی مبتنی بر عقود مختلف اسلامی به‌جز قرض‌الحسنه به چند دلیل امکان‌پذیر نیست.

اول اینکه در بانکها تسهیلات مبتنی بر عقود مشارکتی پس از یک دوره کوتاه زمانی به تسهیلات مبادله‌ای تبدیل می‌شود و جداسازی این تسهیلات از تسهیلات مبادله‌ای با توجه به سررسیدهای متفاوت ممکن نیست.

دوم اینکه بانکها به‌سادگی بسته به حداکثرسازی منافع خود، تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی را جابه‌جا می‌کنند. برای مثال پس از تصویب نرخ سود بیشتر برای تسهیلات مشارکتی نسبت به تسهیلات مبادله‌ای توسط شورای پول و اعتبار، بانکها بلافاصله تسهیلاتی را که پیشتر به‌صورت مبادله‌ای اعطا می‌کردند، با توجه به تصویب سود بیشتر برای تسهیلات مشارکتی، براساس شکل ۳، به‌سهولت، بیشتر تسهیلات را براساس عقود مشارکتی در اختیار مشتریان قرار دادند.

شکل ۳. نسبت تسهیلات مشارکتی به مبادله‌ای
مأخذ: پایگاه آماری بانک مرکزی و بانکها

همان‌گونه که در شکل ۳ ملاحظه می‌شود، قبل از اجرای مصوبه، نسبت تسهیلات مشارکتی به مبادله‌ای بین ۲۰ تا حداکثر ۴۰ درصد بود؛ ولی بعد از اجرای مصوبه، این نسبت به بیش از ۱۲۰ درصد افزایش یافت؛ درحالی که رویه بانکها در برخورد با این تسهیلات عملاً با همان سازوکار مبادله‌ای صورت می‌گرفت.

سوم اینکه ابزارهای مشارکتی براساس ضوابط مالی، ماهیتاً از سررسید معینی برخوردار نیست و به این ترتیب تنها تسهیلاتی که طبق رویه معمول بانکها ماهیت مشارکتی واقعی دارد، مشارکت حقوقی است که در طول سال‌های گذشته تنها حدود ۱ تا ۲ درصد کل تسهیلات بانکی را به خود اختصاص داده است و با توجه به اینکه ارزش سهام در بازار تعیین می‌شود، مخاطره اخلاقی بعد از انعقاد قرارداد به حداقل ممکن کاهش می‌یابد.

بنابراین می‌توان گفت تفاوت مخاطره اخلاقی بین تسهیلات مبادله‌ای و از تسهیلاتی که بدو به صورت مشارکتی و براساس نرخ سود معینی تنظیم و پس از یک دوره زمانی به تسهیلات مبادله‌ای تبدیل می‌شود، براساس دلایل فوق تأییدشدنی نیست، ولی در صورتی که تسهیلات، تمام ضوابط عقد مشارکت را داشته باشد، مثل مشارکت حقوقی، مخاطره اخلاقی در مشارکت‌های حقوقی نسبت به تسهیلات مبادله‌ای کاهش معناداری خواهد داشت؛ ولی همان‌طور که گفتیم تسهیلات مشارکت حقوقی بسیار ناچیز و محدود است.

نکته دیگری که در فرضیه‌های تحقیق مطرح بود، تفاوت مخاطره اخلاقی در تسهیلات قرض‌الحسنه (تسهیلات غیرانتفاعی) با سایر تسهیلات است که با توجه به ماهیت این نوع تسهیلات می‌توان گفت مخاطره اخلاقی نیز در این تسهیلات (قرض‌الحسنه) با مخاطره اخلاقی در سایر تسهیلات به دلایل زیر متفاوت است.

به‌طور کلی براساس جدول ۱، حجم و میزان تسهیلات مبتنی بر قرض‌الحسنه بسیار کمتر از سایر تسهیلات است. در واقع سهم قرض‌الحسنه نسبت به مانده کل تسهیلات بسیار محدود است.

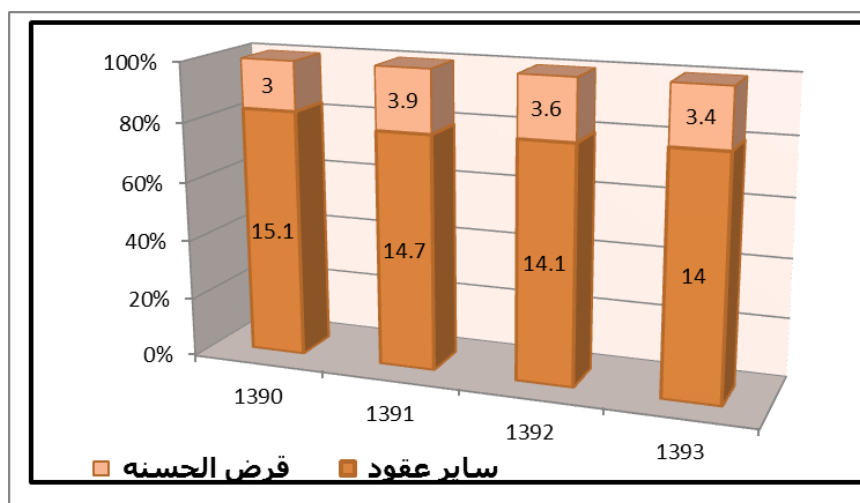
جدول ۱. میزان تسهیلات اعطایی بانک‌ها برحسب عقود مختلف اسلامی

سال	مانده کل تسهیلات	قرض‌الحسنه	مضاربه	فروش اقساطی	مشارکت مدنی
۱۳۷۸	۱۳۴۰۴۸	۶۱۰۰	۸۳۹۱	۳۷۹۰۴	۱۳۷۵۰
۱۳۷۹	۱۷۶۹۰۷۵	۷۵۰۷۵	۱۰۸۸۵۸	۵۰۹۱۳۲	۱۷۵۰۲۵
۱۳۸۰	۲۳۷۴۴۹۹	۱۰۶۴۳۸	۱۳۰۹۵۹	۷۴۶۳۳۶	۲۰۲۹۴۴
۱۳۸۱	۳۲۰۷۹۶۲	۲۳۰۰۱۶	۱۸۱۶۷۲	۱۰۵۹۵۷۷	۲۰۶۳۰۷
۱۳۸۲	۴۴۲۳۹۷۶	۲۵۷۹۴۹	۲۷۴۵۰۹	۱۵۶۸۷۷۷	۲۹۸۲۸۴
۱۳۸۳	۶۰۸۴۰۷۵	۲۸۸۰۲۷	۳۷۸۹۰۸	۲۲۴۳۶۰۹	۴۲۴۹۶۴
۱۳۸۴	۸۳۲۸۳۱۷	۳۶۵۸۰۹	۵۷۳۹۹۳	۲۷۹۴۵۳۹	۶۲۷۸۹۶
۱۳۸۵	۱۱۷۹۷۲۲۵	۴۰۷۸۹	۹۰۶۲۶۹	۵۶۸۰۷۰	۱۷۶۴۳۲۴
۱۳۸۶	۱۶۱۵۷۹۱۲	۵۱۰۱۲۶	۱۴۴۸۰۱۵	۷۸۴۴۷۵۷	۲۵۸۳۱۵۸
۱۳۸۷	۱۸۱۳۲۵۰۱	۶۳۶۹۰	۱۲۲۴۵۳۱	۸۱۷۶۷۶۵	۳۰۶۳۱۱
۱۳۸۸	۲۱۰۳۹۱۶۱	۹۲۸۱۳۳	۱۰۷۰۹۵۲	۷۷۱۷۳۴۱	۵۷۷۶۳۵۸
۱۳۸۹	۲۹۰۳۴۸۲۳	۱۱۹۵۷۵۵	۱۲۶۷۲۴۲	۹۰۲۲۷۰۲	۱۰۹۲۲۶۳
۱۳۹۰	۳۴۵۶۶۳۳۳	۱۷۸۴۸۳۵	۱۲۶۲۴۰۴	۱۰۴۳۰۸۰	۱۲۶۸۴۹۲
۱۳۹۱	۴۰۶۷۵۹۰۶	۲۱۶۱۲۹۷	۱۲۵۷۳۲۲	۱۱۹۱۲۹۶	۱۵۸۱۴۵۶
۱۳۹۲	۴۹۹۶۷۰۷۲	۲۶۰۷۲۵۱	۱۴۵۷۹۹	۱۴۴۸۹۸۶	۱۹۹۲۱۴۴

مأخذ: درگاه آماری بانک مرکزی ج ا ایران

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، سهم نسبی تسهیلات قرض‌الحسنه نسبت به کل تسهیلات بانکی در سال‌های ۱۳۷۸، ۱۳۸۵ و ۱۳۹۲ به ترتیب ۴/۶، ۳/۵ و ۵ درصد بوده است. علاوه بر سهم نسبی در کل تسهیلات، حجم متوسط مبالغ نیز نسبت به سایر تسهیلات در حد بسیار کمی قرار داشته، ولی نکته مهم، تفاوت معنادار مخاطره اخلاقی در این بخش از تسهیلات بانکی است. همان‌گونه که در شکل ۴ مشاهده می‌شود سهم نسبی مخاطره اخلاقی (مطالبات سررسید گذشته) در تسهیلات قرض‌الحسنه در سال‌های گذشته نسبت به سایر تسهیلات بانکی بسیار کمتر بوده است.

با توجه به سهم نسبی مخاطرات اخلاقی در تسهیلات قرض‌الحسنه و اینکه صندوق‌های قرض‌الحسنه، خود جزئی از سیستم مالی محسوب می‌شوند، توسعه این نوع تسهیلات بانکی در کل کشور، هم تحت تأثیر توسعه مالی صندوق‌ها و هم تحت تأثیر عواملی است که در اثر تغییر مقررات یا سایر عوامل به‌طور غیرمستقیم می‌توانند بر توسعه مالی مؤثر باشند و باید در نظر گرفته شوند.

شکل ۴. سهم نسبی مخاطره اخلاقی در تسهیلات قرض‌الحسنه و سایر تسهیلات
 مأخذ: پایگاه آماری بانک مرکزی و محاسبات نویسنده

با توجه به اطلاعات به‌دست‌آمده از شاخص‌های مخاطره اخلاقی در تسهیلات مختلف، همان‌گونه که مشاهده می‌شود مطالبات غیر جاری در تسهیلات قرض‌الحسنه نسبت به میزان این مخاطره در سطح جهانی قابل قبول است. البته به‌نظر می‌رسد توسعه مالی در استان‌های

کشور از منطقه‌ای به منطقه دیگر فرق می‌کند. در برخی استان‌ها تأثیر تسهیلات قرض‌الحسنه در توسعه مالی به‌طور نسبی بیشتر است، زیرا دارای نظام کنترلی و نظارتی بهترند. علاوه بر آن، این تسهیلات به‌ویژه تسهیلاتی که از طریق صندوق‌های غیردولتی اعطا می‌شود، نیاز بیشتری به تقویت محیط عملیاتی و آموزشی دارند. براساس یک رشته از شاخص‌ها، توسعه مالی با توجه به رشد عملیات بانکی قرض‌الحسنه در مقایسه با تسهیلات خرد بانکی در برخی از مناطق جهان بهتر است، اما این تسهیلات به‌خصوص تسهیلاتی که از طریق صندوق‌های غیردولتی ارائه می‌شود باید مورد نظارت دقیق‌تری قرار گیرند.

نتیجه‌گیری

با توجه به این تحقیق، یکی از آثار و پیامدهای مخاطره اخلاقی در فعالیت‌های پولی بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری، پیدایش مطالبات معوق است؛ پدیده‌ای که از دغدغه‌های مهم بانک‌ها و سایر مؤسسه‌های اعتباری است و تأثیرات منفی بر چرخه منابع و مصارف شعب می‌گذارد. به‌طور کلی این مسئله از دو جهت درونی و برونی در بانک‌ها و مؤسسات اعتباری می‌تواند حائز اهمیت باشد. از جهت درونی، هزینه‌های عملیاتی، بازده کاری، سودآوری، میزان خدمت به مشتریان، درجه‌بندی شعب، حقوق و مزایای کارکنان و سایر شاخص‌های کیفی شعب از قبیل نارسایی اعتبارسنجی، نبود آموزش‌های عملیاتی، نبود سیستم هوشمند پیگیری مطالبات، تغییرات عمده در قوانین و مقررات و نبود سیستم جامع حسابداری، می‌تواند تأثیر مهمی در کنترل و کاهش مخاطرات اخلاقی و به‌ویژه شاخص مورد تأکید این پژوهش یعنی مطالبات معوق داشته باشد.

در نگرش بیرونی، کندی چرخش نقدینگی در اقتصاد کشور، اختصاص نیافتن به‌موقع و بهینه منابع به شبکه تولید و صنعت، رونق نداشتن اشتغال و در نهایت رکود اقتصادی در افزایش مطالبات معوق تأثیر دارد.

منابع

- [۱]. ابریشمی، حمید؛ پاداش، حمید؛ احمدی، بهروز (۱۳۹۲)، مبانی و اصول اقتصاد اخلاقی، نشر نور علم، تهران.
- [۲]. آیین‌نامه وصول مطالبات سررسید گذشته، معوق و مشکوک الوصول مؤسسات اعتباری (ریالی و ارزی) مصوب هیأت وزیران (۱۳۸۶)
- [۳]. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۳)، گزارش‌های اقتصادی و ترازنامه سال‌های مختلف.

- [۴]. پایگاه اطلاعاتی بانک مرکزی (۱۳۹۴)، «بانک مرکزی در قبال اخلاگری مؤسسات قاطعانه خواهد ایستاد».
- [۵]. تقی نتاج، غلامحسن؛ نجفپور کردی، حمیدرضا؛ بحری ثالث، جمال (۱۳۹۱). «هنجارهای یک نظام مالی اخلاقی و شرایط نیل به نظام مالی ایده‌آل در حوزه بانکداری»، بیست‌وسومین همایش بانکداری اسلامی.
- [۶]. شیخ حر عاملی (۱۴۰۹ ق)، وسایل الشیعه، جلد ۱۲، قم، مؤسسه آل‌البیت (ع).
- [۷]. شیخ حر عاملی، (۱۴۰۹ ق)، وسایل الشیعه، جلد ۱۷، قم، مؤسسه آل‌البیت (ع).
- [۸]. طالبی، محمد (۱۳۹۱). «نقش اخلاق در حرفه بانکداری». تازه‌های اقتصاد، تابستان، شماره ۱۳۶.
- [۹]. طالبی، محمد؛ کیائی، حسن (۱۳۹۰). «بانکداری اخلاقی: بررسی نقاط مشترک و تمایز آن با بانکداری اسلامی». تهران: بیست‌وسومین همایش بانکداری اسلامی. مؤسسه عالی بانکداری ایران.
- [۱۰]. قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره)، (۱۳۶۲).
- [۱۱]. قانون ملی شدن بانکها (۱۳۵۸).
- [۱۲]. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۵)، الکافی، دار الکتب الإسلامیة، تهران.
- [۱۳]. معصومی نیا، غلام‌علی (۱۳۸۶)، «اخلاق اقتصادی، مبانی بینشی، آموزه‌ها و آثار»، اقتصاد اسلامی، ش ۲۶.
- [۱۴]. مطهری، مرتضی (۱۳۹۲)، فلسفه اخلاق، صدرا.
- [15]. Akerlof, George A. (1970). "The Market for "Lemons": Quality Uncertainty and the Market Mechanism". *The Quarterly Journal of Economics* 84
- [16]. Amartya Sen, *On Ethics and Economics*, 1988, (Oxford, UK: Blackwell Publishing).
- [17]. A. Mas-Colell, M. Whinston, and J. Green (1995), *Microeconomic Theory*. Chapter 14, 'The Principal-Agent Problem'
- [18]. Arrow, Kenneth (1963). "Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care", *American Economic Review*.
- [19]. Baker, Tom (1996). "On the Genealogy of Moral hazard". *Texas Law Review* 75.
- [20]. Boyd, John H. (April 2000), "A User's Guide to Banking Crises". World Bank.
- [21]. Choong, Beng Soon, and Ming-Hua Liu, 2006, "Islamic Banking: Interest-Free or Interest-Based?"
- [22]. Cihák, Martin and Heiko Hesse., (2008): "Islamic Banks and Financial Stability: An Empirical Analysis," IMF Working Paper.

-
- [23]. Deirdre Shaw, Edward Shiu, (2003) "Ethics in consumer choice: a multivariate modelling approach", *European Journal of Marketing*, Vol. 37.
- [24]. Dembe, Allard E. and Boden, Leslie I. (2000). "Moral Hazard: A Question of Morality?" *New Solutions* 2000.
- [25]. Hart, Oliver and Moore, John, 1988. "Incomplete Contracts and Renegotiation," *Econometrica*, 56(4).
- [26]. Hart, Oliver and Moore, John, 1988. "Incomplete Contracts and Renegotiation," *Econometrica*.
- [27]. Holmstrom, B. (1979), "Moral hazard and observability". *Bell Journal of Economics*.
- [28]. Ismal, Rifki (2009), *Assessing Moral Hazard Problem in Murabahah Financing*, *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*
- [29]. Kahneman, Daniel. *Thinking Fast, Thinking Slow*.
- [30]. Krugman, Paul (2009). *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, W.W. Norton Company Limited.
- [31]. Linus Wilson (2009), *Debt Overhang and Bank Bailouts*.
- [32]. Linus Wilson and Yan Wu (2010) "Common (Stock) Sense about Risk-Shifting and Bank Bailouts", *Financial Markets and Portfolio Management*.
- [33]. Masdul Alam Choudhury Mohammad Ziaul Hoque, (2004), "Ethics and economic theory", *International Journal of Social Economics*.
- [34]. Munday, Stephen (2000). *Markets and Market Failure*, Heinemann
- [35]. Shaw d, shinue. (2000). *The impact of ethics in consumer choice: a multivariate modeling case study*, ANZMAC visionary marketing for the 21 century. *Facing the challenge*.
- [36]. Shaw, W., Barry, V. 1998. *Moral in Business*, Wadsworth Publishing Company, 7th ed.
- [37]. *Walking Through Moral Hazard Minefields*, www.imf.org.